

DEVRİM SONRASI İRAN'DA HUKUK DEVLETİ VE REFORM POLİTİKALARI

Keyvan Tabari*

Çev. Araş. Gör. İrem Burcu Özkan**

Hukuk devleti, İran'ın güncel politikası ve anayasal tartışmalarında ana konudur. Sosyal bilimcilerin üzerine çalıştıkları bu olgu, kamu hukuku araştırmacıları tarafından özenle araştırılmaya devam etmektedir. Bu makalenin amacı da, İran'ın Muhammed Hatemi'nin 1997'de başlayan cumhurbaşkanlığı dönemindeki yönetim biçiminin hukuksal profiline yönelmektir.

Aslında hukuk devletine olan evrensel ilgi Sovyetler Birliği sisteminin çökmesi ile dikkate değer bir biçimde artmıştır. Amerikan Baro Birliği eski komünist ülkelerin hukuk sistemlerinin reformasyonuna yardım etmek amacıyla büyük bir program ile meşgul iken, eş zamanlı olarak, Dünya Bankası ekonomik kalkınmanın bir ön şartı olarak hukuk devletinin inşasını hedefleyen bir politikayı güçlü bir biçimde izlemiştir. Bu programlar sürecinde ve akademik diyaloglarda, evrensel bir kavram olarak hukuk devletinin tanımı aşama aşama geliştirilmiştir. Kültürel farklılıklara karşın, küreselleşme bir dizi ana ilke üzerinde konsensüs yaratmaktadır. Bu makale, hukuk devleti ile ilintili başka yerlerde tartışılan birçok konunun aynı zamanda İran'ın güncel tartışmalarında da görünür olduğunu göstermek istemektedir.

Hukuk Devleti ve Reform Hareketi

İran'ın devrik başkanı Hüccet-ül İslam Seyyid Muhammed Hatemi, ülkedeki güncel hukuk devleti söylemlerini teşviki ve bu tartışmalara dair birçok hususu izahı açısından övgüyü hak etmektedir. Hatemi'nin bu husustaki ilk esas açıklaması, 1997 yazında yaptığı başarılı başkanlık kampanyası sırasında olmuştur.

---

^H Hakem denetiminden geçmiştir.

* Keyvan Tabari California Barosu üyesidir. Ayrıca Tahran'da hukukçuluk yapmıştır. Kamu Hukuku alanında PhD ve JD ünvanlarının sahibi olup Colby College ile Colorado ve Tahran Üniversiteleri'nde eğitimci olarak bulunmuştur.

Adres: 1 Maritime Plaza, 4th Floor, San Francisco, CA 94111, USA.

e-mail: tabari@sbcglobal.net

"The Rule of Law and the Politics of Reform in Post-Revolutionary Iran", **International Sociology**, Vol: 18 (1), Mart 2003, sf. 96-113, SAGE (Londra, Kaliforniya, Yeni Delhi). Metnin çevirisi yazarından alınan izinle gerçekleştirilmiştir.

** İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı. Makale, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2011-2012 Eğitim Öğretim yılı Kamu Hukuku Yüksek Lisans programında verilen Toplumsal Yapı ve Hukuk dersi için, dersin yürütücüsü Prof. Dr. Mehmet Tefik Özcan'ın uygun görmesiyle çevrilmiştir.

Hatemi, devrimin çalkantılı döneminin ve 1980'lerde Irak ile yapılan savaşın sonrasındaki görece sessiz dönemde, İran İslam Cumhuriyeti'nin destekçilerine, politik rekabetlerini hukuk çerçevesinde yürütmenin zamanının geldiğini belirtti.

Bu tutum ile ciddi biçimde bozulmuş olan istikrarın yarattığı etkiyi hafifletmek için de hukuk devleti fikri önemli bir reçetedir diye düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Ayrıca Hatemi eski bir problemin de farkındaydı; devrim öncesi hukuku hiçe sayan bir kültür vardı.

Hatemi'ye göre; İran halkı, iktidar baskısının bir aracı olarak gördükleri hukuku uzun süre boyunca olumsuz olarak değerlendirmiştir. Bu sebeple, İslam Cumhuriyeti'nin temel işlevinin hukuka saygı duyulmasını teşvik etmek olması gerektiğini ileri sürmüştür. Hatemi'nin vaadi hukuk devletini kurum-sallaştırılmaktır¹.

Hatemi'nin görüşleri belirli çağdaş bağlamlarla da ilişkilidir. Hizbullah (Allah'ın Partisi) fanatiklerinin muhalifler üzerinde gerçekleştirdiği ve bazı önde gelen din adamlarının göz yumduğu fiziksel saldırılar, sıkıntı yaratan bir arka plandır. Hatemi'nin politik grubunun fikirlerini taşıyan gazetede, 1995'te bu tip bir durum haberleştirilirken, şöyle soruldu, "Hangi Yöne Gidiyoruz, Hukuka Saygı mı Kendi İşini Görme mi?"² Hatemi'nin cumhurbaşkanı olarak seçilmesinden sonra, bu söylemler çok daha geniş alana yayılmış ve geliştirilmiş hale gelmiştir.

Yalnızca hukuka işaret eden bir kılavuz oluşturulmamış, ayrıca yeni hukuki kavramlar da getirilmiştir. Dahası, hukuk devleti tartışmaları, İslami hukukun Ortodoks prensiplerine sıkışıp kalmış mantık tartışmalarının ötesine geçerek; felsefeye, Şii mistisizmine (irfan) ve hatta Batı düşüncesine sığınarak canlanmıştır. Hatemi'nin söylevi, rakipleri tarafından bile kullanılacak şekilde, tüm ülkenin dili haline dönüşmüştür³.

Bu kültürel değişimin altında İran'ın siyasi değişimi vardır. Bağımsız olarak cumhurbaşkanlığına aday olan Hatemi, biri halkçı diğeri reformist olan, itibar sahibi iki siyasi grup tarafından desteklenmiştir⁴. Hatemi'nin, 20 milyon üzerinde oy ile toplam oyların yaklaşık yüzde 70'ini alması dikkat çekici bir şaşkınlık yaratmıştır. Bu, rejimin içindeki unsurlardan açıkça ayrılan ve statükoyu reddeden yeni bir toplumun doğuşunu da müjdelemiştir.

¹ M. Hatemi, "The Interview", çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Khatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, Washington, DC: Middle East Insight, 1997, s. 18-19, 38; M. Hatemi, "Inaugural Address", **Hope and Challenge, The Iranian President Speaks**, New York: Binghamton University.1997, s. 72, 76-77, 82.

² 'Be kodam jahat miravim, qanunmandi ya khodmadari?', 'Abdi tarafından çoğaltılmıştır: 'Abdi, 'A. (2000) Qanun, qodrat, farhang: yaddashathay-e siyasi-ye ruznameh-ye salam [İktidar, Hukuk, Kültür: Salam Gazetesi'nin Siyasi Notları], Tahran, 2000, s. 71-73; Salam gazetesi, 27 Ağustos 1995.

³ S. Hajjarian, **Tavan-e Eslahat** [Devrimin Hasarları], Tehran, 2000, s. 26; S. A. Arjomand, "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", **Social Research** 76 (2), 2000, s. 286; M. Mojtahid-Shabestari, **Hermeneutic, kitab va sunnat** [Hermeneutik: Kitap ve Sünnet], Tahran, 1996, s. 42-66.

⁴ Bunlar Hatemi'nin kendi Militan Din Adamları Birliği (majma'e ruhaniyun-e mobarez) ve Yapı Ajanları Partisi (hezb-e kargozaran saزندegi) idi. M. Hatemi, "The Interview", çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Khatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, Washington, DC: Middle East Insight, 1997, s. 6-7.

Ruhban sınıfı için aynı derecede endişe verici bir başka gerçek ise Hatemi'nin oylarının en büyük kısmının gençlerden oluşmasıdır. Nüfusun bu kesimi rejimin en duyarlı olduğu kesimdir⁵. Oy kullanma yaşının 15 olduğu İran'da nüfusun yarısından fazlası 25 yaşın altındadır. Gençlerin İslam Cumhuriyeti'ne ilişkin görüşleri 1979 Devrimi'ne sebep olan uzak koşullar ile şekillenmemektedir. Onlar Devrim'in şanlı zaferini kutlamazlar. Gençler yüksek derecede eğitilmiş, politik farkındalığa sahip ve -Devrim'in ölçsüzlüklerinden duydukları korku doğrultusunda- toplumu karıştıracak radikal olaylardansa reformu tercih eder görünmektedir⁶.

Hatemi'nin herhangi bir radikal niyeti olmadığını düşünebiliriz. Bunun yerine, rejimin düzeltilmeyi gerektiren ve düzeltilebilecek hususlar içerdiğini söyleyenlerle birlikte hareket etmiştir⁷. Hatemi neticede kampanyalarını Reform Hareketi olarak adlandırmaya başlamıştır (*jonbesh-e eslahi*)⁸. Reformistler siyasi bir parti değildir; zira İran'daki siyasi gruplar henüz olgunlaşmamış ve bireysel liderler etrafında toplanmanın ötesine geçmemiş oluşumlardır⁹. Reformistler daha ileri görüşlü din adamları ve daha az dindar teknokratları barındırmaktadır. Rejimin büyüdü altında olmayan geniş bir grup tarafından da desteklenmektedirler. Hatemi Reformun "sembolü" olarak kabul edilmektedir.

Hatemi'nin Reform Hareketi rejimin İslami karakterine sadıktır. Ancak, son beş yılda gerçekleşen ulusal seçimlerdeki dört etkileyici zaferi takiben, rejimdeki muhafazakâr rakiplerinden farklılaşarak hukuk sistemi için sağlam bir siyasi ve sosyal temel oluşturmuştur. Muhafazakârlar din adamları yönetiminde, Pazar'ın gelenekçi tüccarlarından ve daha dindar teknokratlardan oluşur¹⁰. Hatemi'nin ilk cumhurbaşkanlık yarışında muhafazakârların oyları, reformistlerin oylarının yaklaşık üçte birini, ikincisinde ise ancak yüzde 20'sini oluşturuyordu¹¹. Bu oyların çoğu da dini fanatikler ve Irak Savaşı gazileri için oluşturulmuş yardım programından istifade edenlerden oluşan ateşli destekçilerden gelmişti. Bu destekçiler aynı zamanda muhafazakârlar adına sokakları korumak için hücum kıtası olarak hizmet görüyordu.

⁵ E. Sciolino, (2000) **Persian Mirrors: The Illusive Face of Iran**. New York, The Free Press, 2000, s. 276.

⁶ **F. Khosrokhavar**, "Iran dar dowreh-ye gozar" [Dönüşüm Sürecinde İran], **Iran Nameh** XIX (4), 2001.

⁷ S. Hajjarian, **Tavan-e Eslahat** [Devrimin Hasarları], Tehran, 2000, s. 19.

⁸ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi) ;15 Haziran 2001, s. 23. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000_2.html

⁹ Reformist grupların en önemlileri Katılımcı İslami İran Cephesi İran (jebhehe mosharekat-e Iran-e eslami), İslami Devrim Mücahitler Örgütü (sazeman-e mojahedin-e enqelab-e eslami) ve ikinci atıfta sayılan iki örgüttür. H. Seifzadeh, "The Landscape of Fractional Politics in Iran"; 2 Eylül 2002, s. 4. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

¹⁰ Muhafazakârların başlıca grupları Militan Din Adamları Topluluğu (jame'ehye ruhaniyate mobarez), İlahiyat Fakültesi Kurucuları Topluluğu (jame'eh-ye moddaresin hozeh-ye `elmiyeh), İslami Koalisyon Kurulu (heyat-e mo'talefehaye eslami) ve Müslüman Mühendisler Topluluğu (jame'eh-ye eslami-ye mohandesin) 'dur. H. Seifzadeh, "The Landscape of Fractional Politics in Iran"; 2 Eylül 2002, s. 2-3. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

¹¹ S. Hajjarian, **Tavan-e Eslahat** [Devrimin Hasarları], Tehran, 2000, s. 23; H. Seifzadeh, "The Landscape of Fractional Politics in Iran"; 2 Eylül 2002, s. 2. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

Reformistlerin hukuk yaklaşımının ayırt edici özelliklerinin temeli, muhafazakârların talep ettiği katı ortodoksluğa karşı Reform hareketinin yönelttiği itirazda yatar. Reformistler, Şiiğin farklı okumalarının (kıraat) olabileceğini ileri sürerek, genel olarak düşünce ve ifade özgürlüğünü savunurlar. “Müminler topluluğu” (ümme) birliği siyasi parti çeşitliliğini engellemez. Aslında, “hoş-görü” politikasına (tasahol va tasamoh) rejimin, düşmanları rakibe, rakipleri de dosta çevirmeye ihtiyacı olduğu için ihtiyaç duyulmuştur. “Reddetme ve Tasfiye” politikasına, rejimin artık, trenine daha çok yolcu almayı, onları dışarı atmaya tercih etmesi itibariyle son verilmelidir. İslam halkı “iyilik” ile kazanmıştır, “şiddet” ile değil. Şii ya da Müslüman olmayanlar bile rejimin amaçlarına katkıda bulunabilir. Esasında, “İran tüm İranlılarındır”¹².

Reformistlere göre cumhuriyet, İslam Cumhuriyeti ifadesindeki esas unsurdur. “Dünyanın her yerinde” “halk egemenliği” demektir. Sadece halkın oyuyla onay verdiği yorum, bağlayıcı siyasi İslam yorumu olarak kabul edilebilir. Bunun dışında, hukuk alanındaki en yüksek din âliminin buyrukları bile bu âlimi kendisine örnek seçen (taklit mercii) bireyi sadece dini meselelerde bağlar. Farklı bireyler, bu amaç doğrultusunda kendilerine farklı din âlimi seçebilirler. Bu açıdan bakıldığında Hatemi, İslam’ın İran’daki rolünü, milleti birleştiren bir unsur olarak temellendirir. Burada söz konusu olan artık inanç alanı değil, siyasi bir gerekçelendirme.

Hatemi’nin Reform Hareketi’nin meydan okuyuşu İran’ın anayasa siyasetine hâkimdir ve eğitimli kitlenin gözünde rejimin meşruiyetini sarsmıştır. Fakat anayasa hukuku üzerindeki etkisi çok daha kısıtlıdır. Keza aynı şekilde, ne ekonomi ne de belgelendirilmiş bazı anlaşmazlıklar hariç dış politika alanında rejimde ciddi herhangi bir gedik açmış olduğu belirtilmelidir.

Yazılı Anayasa

Hatemi’nin önerdiği hukuk devletinin kurumsallaşma süreci, önceden belirlenmiş kanunların varlığını kabul eder. Hatemi’nin yapmak istediği kanuni düzenlemeler 1979 tarihli yazılı İslam Anayasası’nda bulunmaktadır. Hatemi; anayasayı ihlal etmeye yönelik eylemlerin hukuka aykırı olduğunu söyleyerek, anayasayı ortadan kaldırmaya çalışan kimselerin bastırılması gerektiğini belirtmiştir¹³. Anayasa devrim coşkusunun ve Büyük Ayetullah Ruhullah Humeyni’nin karizmasının etkisiyle ezici bir çoğunlukla kabul edilmişti. Aslında bu, İran’da evlilik veya eğitim yoluyla sıkı sıkıya birbirine bağlanmış ve Humeyni’nin belirlediği hiyerarşi içerisindeki yüksek rütbeli din görevlilerinden oluşan yeni yönetici grubun hâkimiyetinin de bir belgesidir. Dahası, bu anayasa o grubun onayı haricindeki bir değişikliğe cevaz vermemektedir.

Anayasanın önerdiği İslamcı hükümetin ne bir şekli ne de uygulayacağı bir programı vardır. İlk defa Şii din adamları iktidarı ele geçirmiştir. İran anayasa hukukunu din adamlarının etkileyebildiği en yakın örnek Anayasa Dev-

¹² M. Hatemi, ‘Basın Konferansı, 11 Haziran 2001’ (BBC çevirisi), 15 Haziran 2001, s. 25. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000_2.html; M. Hatemi, “Hokumat-e dini va azadi” [Dindar Hükümet ve Özgürlük], A. Sotudeh (ed.) **Rabeteḥ-ye din va azadi** [Din ve Özgürlük ilişkisi], Tahran, Zekr., 1999 s. 97; ‘A. Mohajerani, **Estizah** [Interpellation], Tehran, Ettela’at, 1999, s. 325, 326, 342, 346.

¹³ M. Hatemi, “The Interview”, çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, Washington, DC, Middle East Insight, 1997, s. 21.

rimi'ni takip eden 1907 tarihli Kanuni Esasiye'dir. Her ne kadar, o güne dek mutlak iktidara sahip krala "meşruti hükümet" (meşrutiyet) ilkesini kabul ettirmede laik anayasalara destek vermişlerse de Şii din adamlarının, yasaların İslam'a uygunluğunu denetleyecek bir komite şeklinde yönetime katılmalarına bu konudaki yazılı hükme rağmen hiçbir zaman izin verilmemiştir.

Velayet-i fakih ve Lider

Dört başı mamur bir geçici İslam hükümeti mefhumu ancak 1970'te Humeyni tarafından gündeme getirilmiştir¹⁴. Özellikle Velayet-i Fakih (hukuk âliminin yönetim ve tasarruf yetkisi) kavramını yeniden formüle edişi dikkat çekicidir. Velayet-i Fakih kayıp İmam Mehdi'nin kayıp bulunduğu süre zarfında, en yüksek derecedeki fakih tarafından ümmetin koruyucusu sıfatıyla koyduğu ilahi kuraldır. İslam Anayasası büyük ölçüde Humeyni'nin kurmayları tarafından şekillendirilmiştir. Velayet mertebesini hak eden en yüksek derecedeki fakihî yönetici (rehber) olarak isimlendirir ve bu makama İmam Humeyni'nin seçtiği bir kişinin gelmesini öngörür. Humeyni'nin 1989'daki ölümünden sonra Hüccetülselam Seyyid Ali Hamaney, anayasa uyarınca ve üyeleri münhasıran ruhban sınıfından oluşup seçimle gelen bir organ olan Uzmanlar Meclisi'nce (Meclis kebragan) Humeyni'nin halefi olarak seçildi. Hazır bulunan 74 üye arasından 60 oy aldı¹⁵. Hamaney'in yönetimi o günden beri herhangi başka bir kurumun onayı veya halk oylamasına ihtiyaç duymadığı gibi, kendisi de böyle bir onay yahut oylama talebinde bulunmamıştır.

Humeyni'nin aksine, yeni lider Hamaney en üst düzey dini otorite (*taklit mercii*) olarak kabul edilmemiştir. Hamaney, Humeyni'nin ne devrim yeterliliğine ne de karizmasına sahipti. Bunun sonucu olarak, Hamaney ruhban sınıfının görüşlerini selefinden çok daha fazla dikkate almak zorunda kalmıştır. Yine de, Hamaney anayasaya istinaden fevkalade güçlü bir konumdadır. Hamaney ve görece daha az olmakla beraber, liderlik makamı, İran'daki eleştirilerin başlıca konusu olmuştur. Hâlbuki Hatemi, her ikisine de bağlılığı sarsılmaz biçimde sağlamıştı¹⁶. Kişisel bağlar bir kenara –Hamaney özellikle Hatemi'nin babası ile yakındı- Hatemi, görece ılımlı bir geçmişi olan Hamaney'e rejimdeki daha muhafazakâr muhaliflere karşı destek olması açısından bel bağlamıştır¹⁷.

Hatemi, Lider'in rolünü; hükümetin üç kolu arasında idare, denetim ve koordinasyon sağlamak olarak tanımlamıştır. Fakat aslında, anayasanın Lider'e verdiği iktidar ona fiilen bu üç kolun da kontrolünü vermektedir (110. madde). Şahsına münhasır belirlenmiş yetkileri –ki aralarında başkomutanlık ve İslam Cumhuriyeti'nin Muhafızları Kıtası komutanlığı da bulunmaktadır- cumhurbaşkanınkilerden çok daha fazladır ve Hamaney cumhurbaşkanının yürütme erkini Lider'in kontrolü altında kullanmasının beklendiğini kabul

¹⁴ S. Akhavi, "Contending Discourses in Shi'ah Law on the Doctrine of Wilayat al-Faqih", **Iranian Studies**, 29 (3-4), 1996, s. 231.

¹⁵ S. A. Arjomand, "The Constitution of 1358 S./1979", **Encyclopaedia Iranica VI**, 1992 s. 157.

¹⁶ M. Hatemi, "The Interview", çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, Washington, DC, Middle East Insight, 1997, s. 11-12; S. A. Arjomand, (2000) "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", **Social Research**, 76 (2) : Not 1, 2000.

¹⁷ E. Sciolino, **Persian Mirrors: The Illusive Face of Iran**, New York, The Free Press, 2000, s. 84-87.

eder¹⁸. Lider aynı zamanda Yargı'nın başını atayabilmekte ve görevden alabilmektedir. Son olarak Lider ana yasama organı olan danışma meclisi (*İslami Şura Meclisi*) ile anayasal denetim organı olan Koruma Konseyi arasında ortaya çıkabilecek sürekli çözümsüzlük durumlarında kati söz sahibidir. Hamaney bu geniş yetkileri çekinmeden kullanmıştır.

Sınırlı Hükümet

Lider için herhangi bir anayasal denetim bulunmamaktadır. Görev süresi belirsizdir. Görevine ancak Uzmanlar Meclisi tarafından ve münhasıran kanıtlanmış ahlaksızlık veya ehliyetsizlik hallerinde son verilebilir (5, 107, 109. maddeler). Halk egemenliğinin uygulanabilmesi oldukça düşük bir ihtimaldir, zira Uzmanlar Meclisi üye adayları; üyelerinin yarısı Lider tarafından atanan ve görevine son verilen, diğer yarısı ise Meclis tarafından onaylansalar dahi, aday gösterme yetkisi Lider tarafından atanan bir başka mevki olan, Yargı Müdürlüğüne verilmiş bir organ olan, Anayasa Koruma Konseyi tarafından onaylanmak zorundadır.

Öyleyse Lider'in otoritesi sınırsız mıdır? İran geçtiğimiz yüzyılda gerçekleşen iki devrime rağmen baskı rejimine (istibdat) geri mi dönmüştür? Aslında Lider'in, onun otoritesinin mutlaklığını savunan destekçileri bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında, Lider yalnızca anayasayı değil aynı zamanda ilahi hukuku da geçersiz kılabilir¹⁹. Görünen o ki Hatemi bu kanıdan kasten imtina etmiştir²⁰. Hatemi, bu hususla ilgili siyasi yazılarında ortaya koyduğu üzere, geleneksel Şii sınırlandırmalarının dünyevi yönetici üzerindeki etkisini yeterli bulmamakta, bu sınırlamaların yöneticiyi sadece ahiret hayatı hakkında uyarlamakla yetindiğinden ve adil olmayan yönetimlerin bu dünyada halk ayaklanması ile karşılaşabileceğinden bahsetmektedir²¹. Aslında Hatemi, Lider'in "yetki" alanını sorgulanmaya açık bırakmıştır. Fakat işaret ettiği üzere bu soruları üyelerinin ¾'ünün oyları ile anayasayı yorumlama yetkisi verilmiş olan Anayasa Koruma Konseyi'nin cevaplamasını tercih etmektedir²². Lider'in Konsey üyelerini belirlemekdeki hâkim gücü düşünüldüğünde, bu durum Lider üzerinde, en iyi ihtimalle, sınırlandırılmış bir denetim olarak kabul edilebilir.

Ancak Lider, Anayasa Koruma Konseyi'ndeki dini yöneticiler ve rejim içindeki diğer kurumların etkisinden bağımsız değildir. Anayasa Koruma Konseyi her zaman Lider'in isteği yönünde hareket etmez, ancak nihayetinde boyun eğmek durumunda kalır. 2000 yılındaki meclis seçimleri hakkındaki şikayetler üzerine karar vermede gecikip dikkate değer huzursuzluğa sebep olduğunda

¹⁸ M. Hatemi, 'The Interview', çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, Washington, DC, Middle East Insight, 1997, s. 8, 11, 33-34.

¹⁹ S. Akhavi, "Contending Discourses in Shi'ah Law on the Doctrine of Wilayat al-Faqih", **Iranian Studies** 29 (3-4), 1996, s. 262-266.

²⁰ S. A. Arjomand, (2000) "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", **Social Research**, 76 (2) : Not 1, 2000.

²¹ M. Hatemi, **A'in va andisha dar dam-i khudkamegi. Sayri dar andisheh-e siyasi-ye musalmanan dar faraz va furud-e tamaddun-e eslami** [Keyfilğin Tuzağında İnanç ve Düşünce: İslam Medeniyeti'nin Yükseliş ve Düşüşünde Müslümanların Siyasi Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme]. Tahran, 1999, 428-434.

²² Hatemi, M. (2001) 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi) ; 15 Haziran 2001, s. 18. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2002.html

Lider, spesifik bir çözüm formülü buldu. Konsey kendi kararı olarak açıklamak yerine, konu üzerine Lider'e yapılan rehberlik başvurusuna verilen cevap olarak açıkladı. Böylece, beyanı başvuru aşamasında askıda bırakarak, Konsey'in kendisinin seçimi resmileştiremeyeceği ve dolayısıyla hükümsüz olduğuna işaret etti. 12 yıl önce, Anayasa Koruma Konseyi geçmiş Meclis seçimi bakımından Humeyni'ye karşı buna yakın bir tutum sergilemiştir. Son ana kadar seçimin geçerli kılınmasına dair tekrarlanan önerileri nazar itibarı almayıp, nihayetinde açıkça seçimin Humeyni'nin kişisel talimatı sonucunda geçerli kılındığını açıklamıştır²³.

Lider'in Anayasa Koruma Konseyi ile ilişkisindeki bu yapı, yasama alanında da göze çarpmaktadır. Konsey özellikle Meclis'ten geçen tüm yasaların anayasaya ve İslam'a uygunluğunu teyit etme yönündeki anayasal sorumluluğu hususunda oldukça dikkatlidir. Bu yetkiyi kullanırken, gözden geçirilmesi talebi ile birçok yasayı Meclis'e geri göndermiştir. Sonuçlanmasa uzun süren yasama süreci, Humeyni hayattayken dahi, genelde etkili bir yönetimin önüne geçiyordu. Liderin çözümü, Anayasa Koruma Konseyi'nin altı fakihin altısını da barındıran ve Menfaat Konseyi (*majma'-e tashkhis-e maslahat-e nizam* ya da Sistemin Menfaatlerini Değerlendirme Konseyi) denilen bir başka konsey oluşturmaktı. 1989'daki bir değişiklik ile anayasaya dâhil edilen bu 31 üyeli yeni Konsey; Lider'e Meclis'in Anayasa Koruma Konseyi'nin itirazları ile uzlaşmayı sağlamadaki başarısızlığından doğan açmazları idare etme konusunda öneriler getirir. Açmazı "geleneksel yöntemlerle çözülemeyecek" bir problem olarak yaklaşılacak ve Lider bunu kendisi "çözüme kavuşturacaktır" (110/8, 112. maddeler). Böylece, sonuç olarak, yapılan değişiklik yasamanın anayasal uygunluğu yorumunda son sözü Lider'e vermiştir. Anayasa Koruma Konseyi'nin eski otorite alanındaki küçülme karşısında boyun eğmekten başka şansı yoktur. Buna karşılık, Menfaat Konseyi yapısı altında Lider'e verilen tavsiyelerin kurumsallaşması Lider'in faaliyet özgürlüğünü kısıtlamaktadır. İran'ın dini yönetim konseyinin oligarşik niteliği, birkaç aristokratın hem Menfaat Konseyi'nin hem Anayasa Koruma Konseyi'nin hem de Uzmanlar Meclisi'nin üyesi olması gerçeği çerçevesinde daha da belirgin olmaktadır. Bu perspektiften bakılacak olursa Hamaney; İran'da karar verme hususunda eşitler arasında birinci olarak görülür.

Kuvvetler Ayrılığı

Anayasa, devletin üç kolu arasında kuvvetler ayrılığını şart koşar, ki bu durum Cumhurbaşkanı Hatemi yönetiminin hem yasama hem de yargı ile yaşadığı kritik görüş ayrılıkları göz önünde bulundurulduğunda dikkate değerdir. Devletin kontrolünün yoğun olduğu iki uyumsuzluk alanı basına yaklaşım ve siyasi tutuklular meseleleri olmuştur. Bu anlaşmazlıklarda Hatemi'nin aslında yegâne çözümü –genellikle gizli olarak– üç kuvvetin de koordinatörü olan Lider'e başvurmaktır. 2001'de, Anayasa Koruma Konseyi üyelerini Yargı'nın belirlediği aday listesi arasından seçme şartı üzerine Meclis ile Yargı arasında ortaya çıkan ihtilaflarda da Lider'in müdahalesi kati idi²⁴. Bu nedenle, Lider'in takdir yetkisi kuvvetler ayrılığının esas güvencesini teşkil etmektedir.

²³ A. Mohtashempur, **Chand seda'i dar jam'eh va ruhaniyat** [Toplumda ve Din Adamlarında Çok Seslilik]. Tahran, Khaneh-ye Andisheh Javan, 2000, s. 182, 188, 191.

²⁴ J. Amuzegar, "Hatemi's First-Term Presidency: An Outsider's Assessment", **SAIS Review**, Winter-Spring; 22 Nisan 2002, Notlar.

Hatemi amacının; Lider'in üç kol üzerindeki koordinasyonu için öngörülebilir kurallar çıkarmak olduğunu ifade etmiştir²⁵. Lider'in kayıt altına alınan takdir hakkı uygulamaları, teamül oluşturması açısından değerlidir. Fakat Lider ayrıcalığının etkisinin bu şekilde azaltılmasının önüne geçmiştir. Örneğin, hapsedilen bir milletvekili söz konusu olduğunda Lider Meclis'le hemfikir olarak; Yargı'nın bir vekilin Meclis zemininde ifade ettiği herhangi bir görüş nedeniyle hapse mahkûm etme yetkisi olmamasını bir ilke olarak savunmak yerine kendisi o vekili bağışlama yoluna gidecektir²⁶.

Anayasa Uygulayıcısı

Hatemi, Anayasanın 113. maddesine göre cumhurbaşkanı olarak anayasa'yı uygulama görevinin kendisinin olduğunu iddia etmiştir– ki bu madde erken dönem taslakların bir kalıntısı olmakla birlikte, kuraldışı olarak, başkaca işlevlerin büyük bir bölümünün Lidere devrinin geçerliliğinin de sürdürülmesine yol açmıştır²⁷. Hatemi bu hükmü hukuk devletini teşvik için işletirken, kendisinin halkın anayasal haklarını korumakla yükümlü olduğu yorumunu getirmiştir. Dolayısıyla, anayasa ihlallere ilişkin raporları toplaması amacıyla bir komisyon oluşturmuştur. Komisyon, 100'ün üzerinde geçerli şikâyet topladı ve bunları cumhurbaşkanına ilettiler. Cumhurbaşkanının kudreti anayasa ihlallerini sonlandırmaya yeterli olmadığından, Komisyon'un gayreti bunun ötesine geçmemiştir. Yapılan faaliyet ihlallerinin araştırılmasına ve ihlalcilerin uyarılmasına olanak sağlamıştır²⁸. Ancak, Anayasa ihlallerinin cezasız kalmadığının tespiti görevinin emanet edildiği kurum Yargı'dır. Buna karşılık Yargı erki, yasa'yı çiğnediği düşünülüp çoğunluğu Hatemi'nin destekçilerinden oluşanlar hakkında somut önlemler almaktadır. Bu önlemler Yargı erkinin anayasal otoritesini aşan şekilde genişlediğinde, Lider Yargı Erki'nin tarafında yer almıştır²⁹.

Lider bir bakıma Yargı Erki'nin bağımsızlığını onaylar durumdadır. Aslında, yargı erkinin başı, kendisine neden adil yargılanma hakkındaki resmi bildirilere uyulmadığı sorulduğunda, hâkimlerin bağımsızlığı ilkesine müracaat eder³⁰. Ne var ki bu yargı bağımsızlığı, anayasanın dayattığı kurumsal sınırlamalarla birlikte ele alınmalıdır. Yargı Erkinin başı Lider tarafından atanır ve görevden alınır ve o da; tüm mahkemeleri ve başsavcılarını denetleyen Yüksek Mahkeme Başkanını atar. Bunun ötesinde, anayasa tüm bu yüksek görevlilerin fakih olmalarını şart koşar (156, 161, 162. maddeler). Hatemi; Yargı Erki'nin din adamlarının dogmatik ve gerici ellerinde olduğu suçlamasında bulunacak kadar ileri gitmiştir³¹. Eleştirilenler onları “yargı hukuksuzluğu” kültürü yarat-

www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

²⁵ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi) ; 15 Haziran 2001, s. 18. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000_2.html

²⁶ *The Economist*, 18 Haziran 2002

²⁷ S. A. Arjomand, "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", *Social Research*, 76 (2), 2000, s. 287.

²⁸ H. Mehrpur, **Rais-e jumhur va mas'uliat-e ejray-e qanun-e asassi** [Başkan ve Anayasa'yı Uygulama Sorumluluğu]. Tahran, Entesharat-e Ettela'at, 2001, s. 55-60.

²⁹ S. A. Arjomand, "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", *Social Research*, 76 (2), 2000, s. 288.

³⁰ (*Tehran Times*, 20 Şubat 2002)

³¹ S. A. Arjomand, "Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi", *Social Research*, 76 (2), 2000, s. 288.

makla suçlanmışlardır³². Birleşmiş Milletler İnsan Hakları raportörleri İnan'daki süregelen suiistimallerde Yargı Erkinin büyük sorumluluk sahibi olduğunu raporlamışlardır³³.

Cumhurbaşkanı, Yargı Erkinin anayasaya aykırı tutumuna itiraz edebilir. 113. maddede yer alan bu hak; kuvvetler ayrılığı prensibine aykırılık teşkil etmez zira hak; cumhurbaşkanının yürütme kolunun başı olmasından değil, anayasal pozisyonu dolayısıyla Lider'den sonraki en yüksek görevli olmasından kaynaklanır. Hatemi, muhafazakârların aksini ispat etme çabalarına rağmen Anayasa Koruma Komisyonu'nun bu yorumu onaylamasını sağlamıştır³⁴. Bu doğrultuda, Hatemi şimdiye kadar "birçok uyarı" yayınlamıştır fakat şimdilerde bu gerçeği alenileştirmek gibi daha şiddetli önlemler almaktan geri durmaktadır zira Hatemi'nin inancı şöyledir: "Toplumda ne kadar az gerginlik yaratırsan, problemlerin çözümünün barışçıl olabileme ihtimali o kadar artar."³⁵ Ne var ki defaatle yaptığı uyarılar görmezden gelinmiştir. Bunun sonucunda, Hatemi, anayasanın uygulayıcısı olarak görevlerini ifa edebilmesi amacıyla 2002'de yayınladığı bir beyanname ile cumhurbaşkanının yetkilerini arttırmıştır³⁶.

Anayasa Koruma Konseyi'nden geçtiği halde beyannamenin durumu dikkate değer ölçüde değiştirmesi düşük bir ihtimal olsa dahi, bu Hatemi'nin yönetici ruhban sınıfına karşı belki de en cüretkâr meydan okumasıdır. "Etkin serinkanlık" yönündeki ayırt edici stratejisinin en uç noktadaki sınırı budur. Hatemi'nin o strateji içindeki rolü rejim içindeki konseylerde iktidar sahipleri ile gizli aracılıklar yürütürken bir yandan da daha aktivist Reformist vekiller ile basını araştırılmaktadır. Dikkatlilik bu beyfendinin doğasında olabilir fakat bu aynı zamanda Hatemi'nin siyasi iktidarının itibarını etkiler. Hatemi'den İslam Cumhuriyetindeki radikal değişikliği gerçekleştirmek için kendisine yönelik halen mevcut olan kitlesel popüler desteği harekete geçirmesini beklemeyin. Hatemi; birçok karamsar Reformist'in önerdiği sarsıcı seçeneği, "gerçi çekilme"yi reddetmiştir³⁷. Hatemi ciddi zorluklara rağmen ılımlı değişiklikler için yavaş ilerlemeye inanır³⁸. O'nun ihtirası mevcut anayasadan sonuç almakla sınırlıdır. Herhangi bir özgürleştirici değişikliği konuşmaktan kaçınır.

Adil Yargılanma

Yargı'nın tutumu, hukuk devletinin adil yargılanma olarak kısaltılabilecek bir diğer görünümünü tartışmaya sokmuştur. Anayasa, ceza yasalarının

³² J. Amuzegar, "Hatemi's First-Term Presidency: An Outsider's Assessment", **SAIS Review**, Winter-Spring; 22 Nisan 2002, s. 3.

³³ Agence France-Press, 20 Mart 2002.

³⁴ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi), 1 Eylül 2002, s. 5-6, www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html; H. Mehrpur, **Rais-e jumhur va mas'uliat-e ejray-e qanun-e asassi** [Başkan ve Anayasayı Uygulama Sorumluluğu]. Tahran, Entesharat-e Ettela'at, 2001, s. 46-51.

³⁵ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi); 15 Haziran 2001, s. 13. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

³⁶ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi); 1 Eylül 2002, s. 6. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

³⁷ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi); 1 Eylül 2002, s. 20. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

³⁸ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi); 15 Haziran 2001, s. 12. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

geriye yürümezliğini, habeas corpus hakkını (gözüaltına alınanlar ile tutuklular kendilerine yöneltilen suçlamalar hakkında yazılı ve hukuki gerekçeli olarak bilgilendirilmelidirler), yargının hızlı işlemesi ve aleniliği, avukatlık hizmeti hakkını, masumiyet karinesini ve siyasi suçlar ile basın suçları açısından jüri hakkını güvenceye almıştır. İtiraf alma aracı olarak işkence yapmak da yasaktır. Hatta anayasa açıkça Lider'in kanun önündeki eşitliğini belirtir (32, 37, 38, 107, 165, 168, 169. maddeler). Hatemi; zımni olarak Yargı tarafından gözlemlenmediğini belirten bağlamlarda, bu spesifik haklara onay vermişti³⁹. Gazeteler resmi bir suçlama olmaksızın uzun süreler boyunca gözüaltında tutulanlar, zorla alınan itiraflar, hukuki danışma hakkının reddedilmesi, kapalı kapılar ardında yapılan duruşmalar ve siyasi mahkûmları aktif bir şekilde savunan avukatların gözünün korkutulması hakkındaki raporlarla doludur. Yargı idaresinden siyasi olmayan davalardan bahsederken Yargı Başkanı kendisi Mart 2001'de genel durumun gelişmemiş "üçüncü dünya ülkeleri"nden dahi kötü olduğu değerlendirmesinde bulunmuştur. Başlıca problemler olarak; dava sürecindeki uzun ertelemeler, hukukun eşit uygulanmaması, mahkûmların çokluğu, hapisane şartlarının kötülüğü, duruşma yapılmaksızın süren uzun alıkonmalar, itiraf almak için işkence kullanımı ve psikolojik olarak elverişsiz yargıçları göstermiştir⁴⁰.

Anayasa, genel yargı yetkisi ile donanmış tek bir mahkeme öngörmüş olup bunun tek istisnasını polisin veya askerinin görevlerinin ihlalinde başvurulacak özel askeri mahkemeler olarak tanımlar. Reformistler diğer tüm özel mahkemelerin anayasaya aykırı olduğunu iddia etmişlerdir. Hâlbuki rejim, muhalifleri kovuşturmak için belirsiz ve geniş yargı yetkisini haiz özel Devrim Mahkemesi'nin ve Ruhban Özel Mahkemesi'nin işlerliğini devam ettirmişti. Yargı süreçlerinde bu mahkemeler adil yargılanmanın birçok ilkesini ihlal ediyordu. Cezalandırıcı sözleşmeler dayatıyor, aleni duruşma yapmıyor, jüriyi reddediyor ve avukata danışma hakkını anlamlı bir derecede kullandırtmıyordu⁴¹.

Siyasi Kontrol Mahkemeleri

Ruhban Özel Mahkemesi –ki teokrasi destekçilerinin sadakatlerini sağlamak gibi can alıcı bir fonksiyonu vardır- Yargı'dan bağımsızdır; doğrudan Lider'e tabidir. Yargı ve Anayasa Koruma Konseyi, kurumsal imtiyazlarını hararetle savunan diğer güçlü rejim figürleri tarafından idare edilir. Fakat bu üç örgütün hepsi Meclis'teki, idaredeki, basındaki ve muhalif ruhbanlara karşı mücadelelerde birbirlerini desteklerler. Adeta bütünleşik bir yargı sisteminin içinde yapılmış gibidirler.

Örneğin Yargı başkanı Ruhban Özel Mahkemesi'nin meşruluğunu Lider'in imtiyazları temelinde savunmuştur ve Anayasa Koruma Konseyi mevcut Meclis'ten (altıncı) –Reformistler çoğunluktadır- geçen ve mahkemenin meşru-

³⁹ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi) ; 15 Haziran 2001, s. 13, 22. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000_2.html

⁴⁰ Mahnameh Pezhvak, Nisan 2002.

⁴¹ M. Kadivar, (2000) **Behay-e azadi: defa'iyat-e mohsen kadivar dar dadgah-e vizheh-ye ruhaniyyat** [Özgürlüğün Bedeli: Muhsin Kadivar'ın Din Adamları Özel Mahkemesi'ndeki Savunması]. Tahran, Nashr-e Ney, 2000, s. 210-211; H. Mehrpur, **Rais-e jumhur va mas'uliat-e ejray-e qanun-e asassi** [Başkan ve Anayasayı Uygulama Sorumluluğu]. Tahran, Entesharat-e Ettela'at, 2001, s. 73, 111-113, 117.

luğunu azaltacak kanunları reddetmiştir⁴². Fakat diğer yandan yargı sistemi Beşinci Meclis'te –Muhafazakârlar çoğunlukta idi– Anayasa Koruma Konseyi'nin yasamanın seçim süreci üzerindeki denetim gücü hakkındaki radikal yorumunu onaylayan ve Yargı'nın arzu ettiği basın yasalarının çıkması için bastıran bir müttefike sahipti⁴³. Her iki örnekte de, o Meclis ile Yargı sistemi Reformist yönetime karşı işbirliği içerisindeyken, şimdi Yargı sistemi hem Reformist Meclis hem de yürütme organını karşısına almıştır.

Yargı sistemi içerisindeki Muhafazakâr görevlilerin birbirine arka çıkması ancak kısmen ideoloji ile açıklanabilir. Devrimcilerin Şiiliğin bütün bir yaşam tarzı ve tam bir ideoloji olduğu yönündeki iddiasını yasalaştırmak adına hukuku İslamlaştırma çabaları Şeriat'ın birkaç eski ceza hükmünün Ceza Kanunu'na dâhil edilmesinden (bilhassa kısas) öteye gidememiştir. Bunun ötesindeki İslami yasalaştırmalar, Şeriat'ın modern İran'da karşılaşılan ve geleneksel İslam'da göz önünde bulundurulmamış durumları yönetmek için yetersiz olduğunun anlaşılması ile terk edilmiştir. Şii hukukunun genel prensiplerinin geniş uygulaması da yeterli İslam Hukuku eğitimi almış yargıç sayısının azlığı dolayısıyla aksamıştır. Nihai olarak, yönetme gerekliliği İslami İran yöneticilerini seküler devletlerle aynı hukuk kaynağına başvurmaya zorladı: rejimin menfaati. Bunu bu dönüşümün Şiiliğin uzun süredir reddettiği bir hukuk prensibi – kamu yararı- tarafından meşrulaştırıldığı yönünde rasyonalize etmişlerdir⁴⁴. İran hukuk sisteminin hâkim etmeni aslında muhafazakâr ruhban yöneticilerin menfaatleridir. Aleni siyasi kontrol amacı ile mahkeme kurmayı gerektiren için rejimi koruma kartı oynanmıştır. Hukuk devletinin bu gülünç taklidi, ironik olarak Reformistlerin kampanyasının halkı hukukun potansiyel değerleri bakımından duyarlı hale getirmiş olduğu anda sinizmi ve güvensizliği kıskırtmıştır.

Yargı'nın siyaseti etkileyişi geniş çaplıdır. Dış politika üzerine oldukça gerilim yaratan beyanı bulunmaktadır ve ulusal güvenlik meselelerinde bilgi toplamak adına kendi soruşturma organını oluşturmuştur⁴⁵. Hatemi yönetiminin birçok kilit üyesi mahkemeye çağırılıp tehdit edilmiştir⁴⁶. Hatemi'nin iki destekçisinden –Meclis ve basın– Reformist vekiller ve yazarlar dur durak bilmeden izlenmiştir. Yargı, Parlatmentonun dokunulmazlık savunmasını reddederek vekilleri çoğunlukla basın kanununu ihlal etme iddiasıyla hapse atmıştır. Lider'e yapılan gayri resmi ricaların, mevcut Meclis'in yeni basın kanunu çıkarma konusunda tekrar eden çabalarından daha verimli olduğu ortaya çıkmıştır. Anayasa Koruma Konseyi bu yöndeki üç kanun tasarısını iade etmiştir⁴⁷. Her ne kadar mahkemeye taşınan birçok vakadaki sebep siyasi olsa da

⁴² RFE/RL Iran Report, 2002.

⁴³ S. A. Arjomand, "Authority in Shi'ism and Constitutional Developments in the Islamic Republic of Iran", **The Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture and Political History**, Ed. by R. Burnner, W. Ende, Leiden, Brill, 2001, s. 328.

⁴⁴ S. A. Arjomand, "Authority in Shi'ism and Constitutional Developments in the Islamic Republic of Iran", **The Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture and Political History**, Ed. by R. Burnner, W. Ende, Leiden, Brill, 2001, s. 313-314; A. Schirazi, **The Constitution of Iran; Politics and the State in the Islamic Republic**, New York, I. B. Tauris, 1998, s. 161-253, 302-303.

⁴⁵ Radyo Azadi, 27 Mayıs 2002, 27 Ağustos 2002

⁴⁶ M. Hatemi, 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi) ; 1 Eylül 2002, s. 25. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

⁴⁷ RFE/RL Iran Report, 2002.

Yargı bu gerçeği kabullenmeyi reddetmekte dolayısıyla da anayasanın siyasi suçlamalar için aradığı jüri ve aleni duruşmayı reddedebilmektedir. Yargı'nın, kanunun siyasi suçları sarih olarak tanımlamadığı yönündeki iddiası, yeni düzenleme ile sarihleştirme çabası Anayasa Koruma Konseyi tarafından engellenen Cumhurbaşkanı Hatemi tarafından çürütülmüştür⁴⁸.

Yasama Otoritesi

Bir önceki bölümde İran'da hukuk devletini şekillendirmek için anayasal haklar talep eden üç kurumun (Anayasa Koruma Konseyi, Yargı ve cumhurbaşkanlığı) arasındaki etkileşimin bir örneğini gördük. Bunların dışında benzer talepte bulunan üç kurum daha vardır: Meclis, Menfaat Konseyi ve Lider. Eğer anayasanın uygulanması cumhurbaşkanının sorumluluğunda, yorumlanması Anayasa Koruma Konseyi imtiyazında ve icrası Yargı'nın görevi dâhilinde ise, yasama hakkının Meclis'te olması anayasanın genel maddelerinde gömülü olan prensiplerin belirli kanunlarda yasalaştırılması içindir. Fakat Meclis'in bu imtiyazı yalnızca yasamayı başlatmak bakımından mutlaklıdır. Daha önce değinildiği üzere Anayasa Koruma Konseyi anayasayla ya da İslam'la bağdaşmaz gördüğü kanunları iade edebilmekteydi ve Meclis'le aralarındaki bir çıkmazın çözülmesi gerektiğinde yasama işleminin son şekli bakımından Lider'e tavsiye verme imtiyazı Menfaat Konseyi'nde olacaktı. Bu gibi durumlarda Lider, ya da pratikte olduğu gibi Menfaat Meclisi, gerçekte nihai yasa koyucu haline gelmektedir. Bu senaryo varsayımsal değildir, Reformist vekiller Anayasa Koruma Konseyi'nin tüm yasa tasarılarını geri göndermesinden şikâyet etmişlerdir⁴⁹.

Diğer yandan Anayasa Koruma Konseyi'nin katı üyeleri Reformistlerin meclise seçilmelerine izin verdiklerinden ötürü dahi pişman olduklarını ifade etmişlerdir. Aslında Konsey, Meclis'e kimlerin aday olabileceğine ve seçim sürecine dair dikkate değer bir otorite edinmiştir. Anayasa (madde 99) Konsey'e Meclis seçimini denetleme görevi vermekte ve Konsey bunu bir "onay" sorumluluğu olarak yorumlayarak seçimin geçerliliğini her yönüyle kendi onayına tabi hale getirmektedir. Anayasa, Meclis'e aday olacaklarda İslam'ı benimsemeyi aramakta iken mevcut seçimde kanun buna velayet-i fakih ilkesini benimsemeyi de eklemiştir. Bu kısıtlamalar birçok adayı dışarıda bırakırken Konsey başka bir takım belirli özellikler de eklemiş ve adayların özellikleri ile hakkında yapılan müzakerelerin kamuya açık bir şekilde gerçekleştirilmesine dair talebi reddetmiştir. Konsey'in kararları temyiz edilemez. Konsey, kendi lehine olacak şekilde, onaylanan adaylar arasında kendi katı seçim süreci denetimini uygulamış, örneğin oy verme yeri olarak üniversitelerden çok camileri tayin etmiştir.

Uygun adayların seçimine getirilen bu kısıtlamalar, popüler kahraman yaratma konusundaki geçmişine rağmen Meclis'in güçlü bir Reformist lider yaratmadaki başarısızlığında kendini hissettiriyor. Aslında seçilmiş İslami Meclis, Anayasa Koruma Konseyi, Menfaat Konseyi ve Lider'den, muhafazakâr dini oligarşinin tüm atanmışlarından oluşan üçlü ittifak tarafından iğdiş edilmiştir. Söz konusu olan yalnızca yasama yetisini yitirmesi değil, aynı zamanda Lider'in

⁴⁸ Hatemi, 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi) ; 1 Eylül 2002, s. 21. www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html; Radyo Azadi, 29 Temmuz 2002.

⁴⁹ Radyo Azadi, 21 Ağustos 2002.

direkt kontrolü altında olan kurumları inceleme hakkının da reddedilmesi ve yasakladığı konuların tartışılması bile söz konusu olmayacak şekilde Lider’in emrine itaat etmesi için baskı görmesidir.

İnsan Hakları

Ne var ki rejim, Meclis’te olduğu gibi basında da alevlenen, hukukun kaynağının nihai meşrulaştırılması olarak halk egemenliği ve beraberinde getirdiği birey (insan) hakları tartışmalarının önünü alamamıştır. Bu talepler, “Özgürlük” kavramında soyutlaştırılarak, İran’da bir yüzyılı aşkın süre içindeki halk hareketlerinin kalıcı ve süregelen birincil amacı olmuştur. İranlıların adalet ve kanuna uygunluk arayışının köklerinin aslında, tıpkı 1905 Anayasa Hareketindeki “Adalethane” ve erken 1950’lerde Mussadık’ın milliyetçi cephe hareketindeki “hukuken meşru hükümeti”nde olduğu gibi özgürlüğün yarı gölgesi altında olduğu görülecektir. Mevcut Reformist retorik, köklerinin bu gelenekte yattığını iddia etmektedir.

1979 Anayasası bireylere birçok hak tanımaktadır. Fakat bu insan hakları İslami normlara tabi kılınmıştır. Hatemi’nin bu kötü kısıtlamalar konusundaki izahı yol göstericidir. İslam’a hasım olarak gördüğü tek ideoloji olan “Liberalizm”i reddeder, zira Liberalizm bireylerin doğal olarak diledikleri tüm özgürlüklere sahip olmasına olanak tanır. Bu Hatemi için cazip değildir çünkü ruhsal değerleri yücelterek insanları ilahiliğe yükseltebilmesi için özgürlük üzerinde dini kısıtlamaların baskısını arzulamaktadır⁵⁰. Reform karşıtları insan hakları söz konusu olduğunda, insan haklarını liberallere karşı kullanılacak birer antitez olarak gören Hatemi’den daha haşin bir tutum sergilemektedir. Hatemi’ye göre, reform karşıtı hukuk sisteminde bireyler için yalnızca ödevler bulunup haklar yoktur, özgürlük ve din bağdaşmaz görülmektedir ve halk yönetiminde söz sahibi olamayıp, ruhbanlara koşulsuzca itaat etmek zorundadır⁵¹. Fakat pratikte Reformist İslami hukuk, muhafazakâr rakibinden yalnızca özgürlük üzerine ruhbanlar tarafından dayatılan dini kısıtlamalar kapsamında ayrılmaktadır.

Düşünce ve İfade Özgürlüğü

İslam Cumhuriyeti düşünce özgürlüğünü kısıtlamaktadır. Bahailere dini inançları yüzünden eziyet edilmektedir. Yalnızca “kitabı olan dinler”e mensup kişiler –Hristiyanlar ve Museviler- ve Zerdüşter tanınır. Dinini değiştiren bir Müslümanı çok daha haşin bir muamele (ölüm) beklemektedir. İran’da ifade özgürlüğü bastırılmaktadır. Sadece aleni olarak bir takım görüşleri bildirmek değil, bazı konuların tartışılması bile cezaya tabidir. Yaptırma tabi görüşler çeşitli kanunlarda tek tek sayılmıştır. Anayasa İslam prensiplerini veya kamu yararını ihlal eden görüşlerin yayınlanmasını yasaklar. Basın kanunu daha detaylıdır ve Lider ile ruhban sınıfa hakaret gibi başka bazı belirli durumları

⁵⁰ M. Hatemi, **Bim-e mowj** [Dalga Korkusu]. Tahrán, Simay-e Javan, 1993, s. 136-137, 205; M. Hatemi, ‘The Interview’, **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, çev. M. Buffington ve M. Buffington, Washington, DC, Middle East Insight, 1997, s. 32.

⁵¹ M. Hatemi, (1999b) “Hokumat-e dini va azadi”[Dindar Hükümet ve Özgürlük], **Rabetehe-ye din va azadi** [Din ve Özgürlük İlişkisi], ed. by A. Sotudeh, Tahrán, Zekr, 1999, s. 95-119.

ekler⁵². Özel mahkemeler kanunda bulunmayan suçlarla –örneğin yalan yayın yaparak kamuoyunda infial yaratmak- yargılamalar yapmıştır⁵³. Tüm bu sınırlamalar geniş yorumlanmakta ve genel geçer olarak –Meclis vekilleri, din adamları, basın ve sıradan vatandaşlara- uygulanmaktadır. Meclis zemini, camiler ve İran dışındaki mekânlar da dâhil olmak üzere hiçbir toplantı dokunulmaz değildir. Her ne kadar yayın öncesi sansür Anayasa tarafından yasaklanmış olsa da, oto-sansürün soğutma etkisi barizdir.

Rejim kitle iletişim araçlarının tümünü kontrol eder. Radyo ve televizyon tekelleri önemlerinden ötürü direkt Lider'in komutası altında bulunur. Uygulamada Reformistleri kendi görüşlerini duyurma imkânından mahrum bırakarak Muhafazakârların sözcüsü olarak iş görmüşlerdir. Aynı şey haftalık şehir toplantıları olarak tüm ülkede yapılan ve güncel politik meselelerin konuşulduğu Cuma namazı cemaati için de söylenebilir. Yalnızca Muhafazakârlar vaaz verebilmektedirler. Reformistler basına saygı hususunda daha başarılı olmuşlardır. Bununla birlikte Muhafazakârlarca nahoş bulunan herhangi bir yazı sebebiyle birçok Reformist yayın için kapatılma emri verilmiş ve birçok editör ile gazeteci itham edilerek tutuklanmıştır. Hukukun basına tanıdığı güvenceler şaibeli yargılama ve hatalı prosedürlerin atanmasıyla göz ardı edilmiştir.

Toplanma Hakkı

İran'da toplanma hakkı sınırlandırılmaktadır. Rejime sadık olmayanların kitle mitingi yapmaları uzun süredir engellenmektedir. Bu açık kapı “gösterileri” tarihsel olarak İran'da kritik siyasi kurumlar olmuşlardır. Şimdi Muhafazakârlar yasağı Reformistlerin mitingleri açısından etkili bir biçimde kapsamını genişletmişlerdir ki Reformistler muhafazakâr -sivil ve üniformalı- kuvvetlerce katlanılmaz fiziksel saldırılardan duyulan korku ile haklarını kullanmaktan kaçınır hale gelmişlerdir⁵⁴. Rejim ayrıca kendi karşıtlarının derneklerde, meslek örgütlerinde, öğrenci organizasyonlarında, öğretmen odalarında, doktor odalarında, avukat baroları ve yazar birliklerinde örgütlenmesini de engellemektedir. Genel olarak bu kurumların yalnızca İslami versiyonları serbesttir. Reformistlerin devamlı sözünü ettiği sivil toplum büyük beklenti yaratmasına rağmen bu engellerin kaldırılması konusunda neredeyse sonuçsuz kalmıştır.

Rejim kendisine sadık görünmeyen tüm siyasi partileri baskılamış ve yok etmiştir. Reformistlerin siyasi “katılımı” artırma yoluyla “siyasi gelişme” kampanyası “içerdekiilerin” bu hapsedici çemberini yarmayı hedeflememiştir. Siyasi eylemlerine sürgünde devam eden muhalifler düşman muamelesi görmektedir. Aslında Reformist gruplar şimdi acı bir biçimde Muhafazakâr kuvvetlerce kendi özgürlüklerine yöneltilen tehditten şikâyet etmektedir. Üye ve destekçilerinin saldırıya uğradıklarını, rejimin Muhafazakârların kontrolündeki yetkisiz ajanları tarafından hayatlarının her yönünün izlendiğini, herhangi bir yayın yapmalarına izin verilmediğini ve muhafazakârların ajanları tarafından suikasta uğramanın sürekli korkusu içinde yaşadıklarını belirtmektedirler. Reformistle-

⁵² A. Mohajerani, **Estizah** [istizah]. Tehran, Ettela'at, 1999, s. 344, 378, 404.

⁵³ M. Kadivar, **Behay-e azadi: defa'iyat-e mohsen kadivar dar dadgah-e vizheh-ye ruhaniyyat** [Özgürlüğün Bedeli: Muhsin Kadivar'ın Din Adamları Özel Mahkemesi'ndeki Savunması]. Tahran, Nashr-e Ney, 2000, s. 39, 85.

⁵⁴ Radyo Azadi, 2 Ağustos 2002.

rin korkusu, rejimin tehdit aygıtlarını kontrol eden Muhafazakârların, Reformistlerin Devrimin düşmanları haline geldiğini ima etmesiyle artmıştır⁵⁵.

Sonuç

İran'da hukuk devleti üzerindeki halk söylemi ivme kazanmıştır. Bu, yakında sona ereceğe benzememektedir. İran toplumunu kendisine tanıdık olmayan bazı kavramlarla tanıştırmış ve iktidar, haklar ve hükümetle ilgili varsayımlarını değerlendirme konusunda cesaretlendirmiştir. İktidarı elinde bulunduranlar kararlarının anayasayla uyum içinde olduğunu gösterme durumunda kalmışlardır. Otoritenin keyfi kullanımı zorlaşmıştır. Asi unsurların bazı macemaları ortaya çıkarılmış ve lanetlenmiştir⁵⁶. Yasa ve düzen büyük ölçüde sağlanmıştır. Haziran 1999'da muhalif öğrencilere karşı gücün vahşice kullanıldığına olduğu gibi bazı aşikâr istisnalar hariç, rejime sadık siyasi gruplar arasındaki savaş genellikle şiddet içermemiştir. Devrimci değişimlerden kaçınılmıştır.

Fakat rejim, uluslararası olarak tanımlandığı şekliyle temel insan haklarını korumakta başarısız olmuştur. İnsan haklarının rejime göre tanımı bireylerin temel seçme hakkını reddederek yerine seçilmiş bir grubun korumasını dayatmaktadır. Halk egemenliği dini inançlar uğruna reddedilmektedir. Adil yargılanma çoğu zaman göz ardı edilmekte ve Yargı hizipçi siyasi sonuçlara hizmet etmek adına kötüye kullanılmaktadır.

Şimdi ölmüş olan karizmatik bir liderin alışılmadık teolojik imajı içindeki devrim karmaşasında aceleyle hazırlanmış bir yazılı anayasa bir dogmaya dönüşmüş durumdadır. Değişen gerçeklere uyum sağlama kapasitesi yokluğu aşikâr kusurlarındandır. Değişim, işsiz ve huzursuz gençliğin iç demografik özellikleri ve iddialı hasımlarla ilişkilerdeki dış gereklilikler tarafından öngörülmediği, durum budur.

Siyasi katılım katı sadakat testlerinden geçenlerle kısıtlı tutulmaktadır. Dışarıda bırakılanlar arasında, gittikçe daha entegre hale gelen ve İran'ı geride bırakan dünyayı yakalamak için ihtiyaç duyulan en iyiler de vardır. İran'ın hukuk devleti inşasının paradoksu Muhammed Hatemi'nin kendi açık görüşlülüğünden gurur duymasındaydı⁵⁷. Bu ironiktir; ancak aynı zamanda verdiği umut vaadinin kefareti de olabilir. Hatemi'nin sadece rejim tarafından kabul edilebilir aktivistlerle sınırlandırılmış siyasi örgütlerin gevşek koalisyonlarındaki ürkek liderliği, statükonun azimli koruyucularının lehine olan bir anayasasının uygulanması yoluyla hukuk devleti inşasının İslam Cumhuriyeti'ni kalcındıracağını kanıtlamış değildir. Bu, kare parçayı yuvarlak delikten geçirmeye çalışmak kadar beyhude bir uğraş gibidir. Reformist platform uysalların hukuk sistemine bel bağlasa da, çoğunlukta olan uysallar fazlasıyla güçsüz davranmaktadırlar.

⁵⁵ Radyo Azadi, 21 Temmuz 2002, 28 Temmuz 2002.

⁵⁶ J. Klein, 'Shadow Land', The New Yorker, 12 Şubat 2002, s. 11-12 www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html; E. Sciolino, **Persian Mirrors: The Illusive Face of Iran**, New York: The Free Press, 2000, s. 233-248.

⁵⁷ M. Hatemi, 'The Interview', **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, çev. M. Buffington ve M. Buffington, Washington, DC, Middle East Insight, 1997, s. 2.

KAYNAKÇA

`Abdi, `A. (2000) **Qanun, qodrat, farhang: yaddashathay-e siyasi-ye ruznameh-ye salam** [İktidar, Hukuk, Kültür: Salam Gazetesi'nin Siyasi Notları]. Tahran: Tarh-e No. Agence France-Press (Fransız Haber Ajansı) (2002) Columbia Üniversitesi web sitesinde çoğaltılmıştır, Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

Akhavi, S. (1996) 'Contending Discourses in Shi'ah Law on the Doctrine of Wilayat al-Faqih', **Iranian Studies** 29 (3-4) : 229-68.

Amuzegar, J. (2002) 'Hatemi's First-Term Presidency: An Outsider's Assessment', **SAIS Review** Winter-Spring; Columbia Üniversitesi web sitesinde çoğaltılmıştır, Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv 22 Nisan 2002: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

Arjomand, S. A. (1992) 'The Constitution of 1358 S./1979', **Encyclopedia Iranica** VI: 152-8.

Arjomand, S. A. (2000) 'Civil Society and the Rule of Law in the Constitutional Politics of Iran under Hatemi', **Social Research** 76 (2) : 283-301.

Arjomand, S. A. (2001) 'Authority in Shi'ism and Constitutional Developments in the Islamic Republic of Iran', R. Burnner and W. Ende (eds) **The Twelver Shia in Modern Times: Religious Culture and Political History**, pp. 301-32. Leiden: Brill.

Constitution of the Islamic Republic of Iran (1979) çeviri İran Hükümeti tarafından resmi olarak kullanılmıştır; bu adreste görülebilir: www.aghayan.com

Hatemi, M. (1993) **Bim-e mowj** [Dalga Korkusu]. Tahran: Simay-e Javan.

Hatemi, M. (1997a) 'The Interview', çev. M. Buffington ve M. Buffington, **Meet Mr. Hatemi, The Fifth President of the Islamic Republic**, pp. 1-52. Washington, DC: Middle East Insight.

Hatemi, M. (1997b) 'Inaugural Address', **Hope and Challenge, The Iranian President Speaks**, pp. 71-86. New York: Binghamton University.

Hatemi, M. (1999a) **A'in va andisha dar dam-i khudkamegi. Sayri dar andisheh-e siyasi-ye musalmanan dar faraz va furud-e tamaddun-e eslami** [Keyfilğin Tuzagında İnanç ve Düşünce: İslam Medeniyeti'nin Yükseliş ve Düşüşünde Müslümanların Siyasi Düşüncesi Üzerine Bir İnceleme]. Tahran: Tarh-e No.

Hatemi, M. (1999b) 'Hokumat-e dini va azadi' [Dindar Hükümet ve Özgürlük], in A. Sotudeh (ed.) **Rabeteh-ye din va azadi** [Din ve Özgürlük İlişkisi], pp. 95-119. Tahran: Zekr.

Hatemi, M. (2001) 'Basın Konferansı, 11 Haziran 2001' (BBC çevirisi) ; Columbia Üniversitesi web sitesinde görülebilir; Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv 15 Haziran 2001: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000_2.html

Hatemi, M. (2002) 'Basın Konferansı, 28 Ağustos 2002' (BBC çevirisi) ; Columbia Üniversitesi web sitesinde görülebilir; Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv 1 Eylül 2002: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

Hajjarian, S. (2000) **Tavan-e Eslahat** [Devrimin Hasarları]. Tehran: Zakr.

Kadivar, M. (2000) **Behay-e azadi: defa'iyat-e mohsen kadivar dar dadgah-e vizheh-ye ruhaniyyat** [Özgürlüğün Bedeli: Muhsin Kadivar'ın Din Adamları Özel Mahkemesi'ndeki Savunması]. Tahran: Nashr-e Ney.

Kar, M. (2001) **'Morrori-e bar eslahat az manzar hoquqi'** [Hukuki Perspektiften Reformların Bir Eleştirisi], İran Nameh XIX (4) : 453-78.

Khosrokhavar, F. (2001) **'İran dar dowreh-ye gozar** [Dönüşüm Sürecinde İran], İran Nameh XIX (4) : 405-27.

Klein, J. (2002) 'Shadow Land', The New Yorker, 18 ve 25 Şubat; Columbia Üniversitesi web sitesinde görülebilir; Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv 12 Şubat 2002: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

Mahnameh Pezhvak (2002) 'Vaz'eyat-e quvveh-e qaza'eyyeh az zaban-e hashemi shahrudi, ra'is-e quvveh-e qaza'eyyeh' [Yargı Erkinin Başkanı Haşimi Sahrudi Anlatıyor: Yargı Erkinin Durumu], Nisan (**North Californian** aylık dergi).

Mehrpur, H. (2001) **Rais-e jumhur va mas'uliat-e ejray-e qanun-e asassi** [Başkan ve Anayasayı Uygulama Sorumluluğu]. Tahran: Entesharat-e Ettela'at.

Mohtashemipur, `A. (2000) **Chand seda'i dar jam'eh va ruhaniyat** [Toplumda ve Din Adamlarında Çok Sessizlik]. Tahran: Khaneh-ye Andisheh Javan.

Mohajerani, `A. (1999) **Estizah** [Interpellation]. Tehran: Ettela'at. Mojtahid-

Shabestari, M. (1996) **Hermeneutic, kitab va sunnat** [Hermeneutik: Kitap ve Gelenek]. Tahran: Tarh-i No.

Radio Azadi (çeşitli tarihler) elektronik yazılı arşiv: Radio Free Europe/Radio Liberty, Prag.; görülebilir: www.radioazadi.org/archive/transcripts/2002/05.asp RFE/RL İran Raporu (2002) Değerlendirme Radio Free Europe/Radio Liberty tarafından yapılmıştır, 5.32, 26 Ağustos, Prag.

Schirazi, A. (1998) **The Constitution of Iran; Politics and the State in the Islamic Republic**. New York: I. B. Tauris.

Sciolino, E. (2000) **Persian Mirrors: The Illusive Face of Iran**. New York: The Free Press.

Seifzadeh, H. (2002) 'The Landscape of Fractional Politics in Iran'; Columbia Üniversitesi web sitesinde görülebilir; Gulf/2000 Project, Threads #2: Arşiv 2 Eylül 2002: www1.columbia.edu/sec/cu/sipa/GULF2000/newsframes/gulf2000-2.html

